

СПОМИН ПРО ВЧИТЕЛЯ

(до сторіччя від дня народження
Тетяни Сергіївни Пассек)

Яскраве враження, яке справляє людина при першій зустрічі, інколи може залишитися з нами на все життя. Так сталося і зі мною, хоча від часу моєї першої зустрічі з Тетяною Сергіївною минуло багато років...

Моє знайомство з Т.С. Пассек відбулося в 1945 році в приміщенні теперішнього Національного музею історії України. В експозиційному залі стояла висока, статна, красива жінка, одягнена в синю з крапками сукню. Завідувач відділу Київської Русі Надія Володимирівна Лінка відрекомендувала мене Тетяні Сергіївні. Хвилююча розмова, що визначила напрямок майбутньої діяльності, закінчилася запрошенням взяти участь у розкопках у с. Володимирівка на Південному Бузі. Через кілька днів після зустрічі з Т.С. Пассек, Н.В. Лінка та співробітники її відділу відбули в Пороську експедицію, залишивши на дверях експозиційного залу оголошення, написане олівцем: «Музей зачинено, всі пішли на археологічний фронт».

¹ Традиційно святкування дня народження Тетяни Сергіївни в її експедиції та експедиціях її учнів поєднувалось із професійним святом — днем археолога.

Тетяна Сергіївна Пассек народилася 2 (15)¹ серпня 1903 року в Санкт-Петербурзі. Традиції, що існували в сім'ї, значною мірою визначили коло її наукових та культурних інтересів. Родина була освіченою: прадід Вадим Васильович Пассек був відомим археологом та етнографом, прабабка Тетяна Петрівна Пассек відома своїми записками «Из дальних лет», бабка по материнській лінії А.Н. Толіверова-Пешкова знаменита своєю участю в гарібальдійському русі. Про більш близьких родичів, з огляду на радянські часи і «непопулярність» дворянського походження, згадок немає. Закінчила факультет суспільних наук (відділ археології і історії мистецтва) Ленінградського університету в 1924 році. Була ученицею видатного вченого О.А. Спіцина. Навчалася в аспірантурі університету, яку закінчила 1930 року. У тому ж році після одруження з художником Московського Художнього театру І.Я. Гремівським переїхала до Москви, де почала працювати в Державній академії історії мистецтв. У 1932 році перейшла на роботу в Московське відділення ДАІМК, пізніше перетворене на Інститут історії матеріальної культури та згодом — Інститут археології АН СРСР, співробітником якого і залишалася до кінця життя.

З самого початку наукової роботи молодого дослідника цікавить досить широке коло питань. Т.С. Пассек вивчає пам'ятки бронзового віку Кавказу, досліджує пам'ятки степової та лісостепової смуги Європейської частини СРСР, бере активну участь у роботі на новобудовах. Та паралельно з цим уже з 1925 року дослідниця починає цілеспрямовану роботу над колекціями трипільських матеріалів у музеях Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського, Дніпропетровська та ін. Вивчення трипільської культури стає справою всього життя вченої.

З 1934 року Тетяна Сергіївна розпочинає широкі польові дослідження трипільських пам'яток. Перші ж роботи — розкопки поселення Коломийщина на Київщині — знаменували якісний перелом у вивченні трипільських поселень. Роботи проводились на

двох пам'яток Коломийщина I та II протягом кількох років (1934—1939) та велися великими площами (керівником експедиції до арешту був Сільвестр Магура). Були досліджені не лише окремі житла, але й значні ділянки поселення, виявлено принципи забудови, конструкція жител, особливості інтер'єру та ін. Коломийщина стала хрестоматійною, все-світньою пам'яткою.

З 1940 року розпочинаються роботи на поселенні Володимирівка (Побужжя), які, перервані війною, продовжуються з 1946 року. З цього часу я беру участь у роботах експедиції, керованої Тетяною Сергіївною. По суті, Володимирівка взагалі була для мене першим досвідом польової роботи. І тут, звісно, було все: і досвід, і набуті навички, і помилки. Дослідження Володимирівки продовжувалися два роки, значно збагатили науку та викликали полеміку з багатьох питань. Жвавий інтерес до Трипілля привів на розкопки цієї пам'ятки академіка П.П. Єфименка (на той час — директора Інституту археології АН УРСР).

Володимирівка була цікавою пам'яткою, та виникли можливості дослідження і на фактично не вивченій території — Середньому Дністрі, яка до того була практично закритою прикордонною зоною, та на території Молдавії (до війни румунські землі), і Т.С. Пассек захопилася ними. З того часу розпочинається майже 20-річний період плідних досліджень Тетяни Сергіївни у Подністров'ї (на території України та Молдавії).

Масштабні розвідки трипільських пам'яток у цьому регіоні слугували базою для складання детальної карти. Розвідкам передувало знайомство з колекціями музеїв, краєзнавцями — Н. Морошаном, В.І. Маркевичем, Б.О. Тимощуком. Основна увага була зосереджена на багатощарових пам'ятках, розташованих у системі товтрового кряжу: Дарабани, ур. Замчисько, Мерешівка, ур. Четедуя, Комарово, ур. Поливанив Яр. Основні роботи проводилися на пам'ятці Поливанив Яр. Методика розкопок широкими площами з багатьма бровками дозволила простежити чітку стратиграфію — свідчення неодноразового заселення одного місця давньоземлеробськими громадами. Ця пам'ятка для багатьох археологів — учнів Тетяни Сергіївни — стала основною польовою школою. З часом її учасники виростили в відомих дослідників та працювали в наукових установах Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Кишинєва, Одеси та ін.

Ще один активний творчий період роботи Т.С. Пассек пов'язаний із дослідженням унікального ґрунтового могильника в с. Вихватинці, що відкрив нову сторінку в енеоліті Південно-Східної Європи. Михайло Михайлович Герасимов, перебуваючи деякий час в експедиції, відібрав кілька черепів для реконструкції (скульптурний портрет трипільської жінки, виконаний за матеріалами цієї реконструкції, сьогодні прикрашає вітрину в Національному музеї історії України).

В експедиціях найбільш виразно виявлялися людські та ділові якості Тетяни Сергіївни. Без останку віддана науці, завжди зібрана, вона суворо ставилася до своїх обов'язків та надавала живий приклад учням, надихала їх та вела за собою у науковому пошуку. Ділові якості Тетяни Сергіївни, її принадливість, інтелігентність, вміння спілкуватися з людьми відкривали для експедиції двері службових установ, магазинів, книгарень. Завдяки великому книголюбию Т.С. Пассек, експедиція перчитала багато книг відомих письменників. Тетяна Сергіївна дуже любила відвідувати яскраві молдавські базари, купувати місцеві товари, куштувати молоде вино з бочок. На зворотному шляху на залізничній станції Бар скуповувалися вінки цибулі, відра яблук, інші дари родючої землі. Інтелігентність та освіченість ніколи не були для Тетяни Сергіївни перешкодою у спілкуванні з місцевими жителями. Вона завжди вміла знайти з ними спільну мову, вони надавали притулок експедиції, працювали на розкопці, інколи не один рік. Та були ситуації, в яких Тетяна Сергіївна хвилювалася. У Чернівецькій області час роботи експедиції збігся із масовим переселенням селян з прикордонних районів кудись на Південь — селом тяглися вози з нехитрим домашнім скарбом. Т.С. Пассек побоювалася, що через це ставлення місцевих жителів до московської експедиції може бути негативним. Напоготові завжди була експедиційна машина. На щастя, обійшлося. Цікаво, що в експедиції Тетяна Сергіївна вміла, так само як і в місті, дотримуватися суворого стилю одягу. У місті це були костюм або ділова сукня, незмінна срібна обручка (імітація давньоруської), у полі — толстовка, марлева косинка, зав'язана спереду вузлом, зручні черевики, шкіряна війська сумка через плече.

Учена підтримувала наукові контакти з багатьма закордонними колегами, але найбільш тісні стосунки склалися в неї з румунськими вченими. Вони зустрічалися на конференціях, бували в експедиціях. Невтомний Єужен Комша у Флорештах після роботи на розкопці під пекучим сонцем, разом із Тетяною Сергіївною, закликав членів експедиції на «дискуте», А. Флореску ввів не лише гарно працювати, а й чудово співав.

Визначальною рисою Т.С. Пассек було вміння відстоювати власні наукові інтереси та ідеї. Було і критичне ставлення до колег, можливо, інколи навіть занадто критичне. Та незважаючи на рішучий характер, Тетяна Сергіївна боялася скорочень, які час від часу відбувалися в Інститутах АН СРСР. Малоприсемні відносини склалися у неї з С.М. Бібиковим, хоча на людях вони були майже дружні. М.Я. Рудинський, симпатизуючи Т.С. Пассек, закликав обох до миру.

Я зустрічалася з Тетяною Сергіївною не лише в полі. Були київські зустрічі під час її приїзду до міста, насичені актуальними дискусіями з проблем трипільознавства. У Києві

Т.С. Пассек мешкала у своєї близької знайомі в центрі старого міста. Перебуваючи на конференціях (пленарні засідання яких проходили в конференц-залі АН), Т.С. Пассек, як правило, була в президії, прикрашаючи її своєю присутністю. Коли потрапляла до Києва на Великдень, завжди відвідувала Володимирський собор, вистоюючи всю службу. Потім ми йшли вулицями давнього Києва... Та інколи зустрічалися лише на кілька коротких хвилин на пероні Київського вокзалу, коли Т.С. Пассек їхала кудись проїздом через Київ.

Коли відбувалися конференції в Москві, Тетяна Сергіївна всіх учнів та друзів збирала у себе вдома. В. Титов, О. Черниш, Є. Черниш, я та інші збиралися в невеликій ідальні її квартири, обідали, дискутували, обговорювали наукові проблеми.

Моя остання зустріч та довга розмова з вчителем відбулася весною сумного 1968 року в її квартирі в Москві на вул. Немировича-Данченка. Вражали зовнішні зміни, викликані хворобою, та разом із тим, відчувався незгаслий великий інтерес до археології. У кімнаті під роялем, накритим зеленою болгарською скатертиною, стояли ящики з матеріалами з розкопок Флорешт — перлини раннього Трипілля.

4 серпня 1968 року перестало битися серце Тетяни Сергіївни Пассек, яка до останнього мужньо боролася за життя. Чорна звістка застала мене в полі, у с. Жванець Хмельницької області. Її телеграмою повідомила мені О.Г. Шапошнікова. Виїхати до Москви я вже не встигала. Минуло сумне, насичене працею літо. Глибокою осінню, як того хотіла Тетяна Сергіївна, відбулося захоронення кремації. З України з білими хризантемами прийшли Д.Я. Телегін і я. На кладовищі з урною на нас чекав Валерій Титов. Від хвилювання на ньому не було обличчя. У морозний день з Т.С. Пассек прощалися найближчі. Серед усіх найбільше запам'ятався глибоко зворушливий виступ Миколи Яковича Мерперта.

Тетяна Сергіївна Пассек, знана в світі вчена, залишила по собі великий науковий доробок: кілька монографій, науково-популярні роботи, велику кількість статей. Та головною заслугою вченої є заснування школи трипільознавства, що продовжує її наукові та польові традиції, застосовуючи при цьому сучасні методи археологічних досліджень.

Світла пам'ять учителю.

Одержано 02.04.2003

Т.Г. МОВША

ПАМ'ЯТІ ТАМАРИ ГРИГОРІВНИ МОВШИ

4 березня 2003 року пішла з життя Тамара Григорівна Мовша — кандидат історичних наук, відомий учений-археолог, талановита дослідниця трипільської культури, лауреат премії Вікентія Хвойки.

Т.Г. Мовша народилася 20 квітня 1922 року в м. Любеч на Чернігівщині в родині робітника. У 1925 році сім'я переїхала до Києва, де мешкала на Трухановому острові — «Київській Венеції», мальовничу природу якого Тамара Григорівна завжди згадувала з ніжністю. Батько Григорій Якович (до речі — повний Георгіївський кавалер) працював мотористом, тому життя родини було тісно пов'язане з Дніпром: в юності Тамара Мовша навіть отримала права на керування моторним човном. У 1939 році вона закінчила школу і вступила на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, але навчання перервала війна. Після звільнення Києва вона поновила навчання в університеті, який закінчила в 1945 році. Того ж року почала працювати науковим співробітником Київського державного історичного

музею у відділі «Докласового (первісного) суспільства». Цей відділ вона очолила в 1952 і обіймала цю посаду до 1977 року.

Працюючи в музеї, Тамара Григорівна близько познайомилася із трипільськими колекціями з розкопок кінця XIX ст. — 40-х років XX ст. відомих дослідників В.В. Хвойки, М.Ф. Біляшівського, М.Я. Рудинського, С.С. Гамченка, В.П. Петрова, С.С. Магури, В.Є. Козловської, П.П. Курінного, М.О. Макаренка та ін. На той час до музею почали повертатися колекції, евакуйовані або вивезені окупантами. Разом з науковцями музею, вона здійснила величезну роботу з упорядкування археологічних фондів. Тамара Григорівна відповідала за збереження 160 тисяч одиниць археологічних матеріалів доби каменю-бронзи, створювала розділи музейної експозиції, проводила екскурсії, читала лекції.

У 1946 році Тамара Григорівна вперше бере участь в археологічній експедиції, начальником якої була Т.С. Пассек. Це були дослідження Володимирівки (1946—1947 рр.). З цього часу вона стає постійним учасником